

ІНТЕНСИВНО-ПАРАМЕТРИЧНИЙ КОМПОНЕНТ ЯК ЧИННИК ТРАНСПОЗИЦІЇ НЕЙТРАЛЬНИХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Стаття є фрагментарним дослідженням процесу переміщення лексем з денотативним ядерним значенням до конотативно маркованого шару лексики. Визначено роль інтенсивного і параметричного компонентів у семантичній структурі конотованих лексичних одиниць.

Проаналізовано таку транспозицію на прикладі дієслівного синонімічного ряду.

Потенційно кожна номінативна одиниця за умови включення до її семантичної структури інтенсивного та (або) параметричного компонентів може транспозуватися до класу конотативів. Це, передусім, стосується іменників, прикметників, дієслів, почасти прислівників.

У статті поставлено за мету дослідити процес переміщення лексем з денотативним ядерним значенням до конотативно маркованого шару лексики. Аналізуємо таку транспозицію на прикладі дієслівного синонімічного ряду.

Дослідження базується на концепції структурного підходу до вивчення лексичного значення слова [1], яке розглядаємо як багатоконпонентне явище, що складається з низки взаємозумовлених внутрішньомовних і позамовних елементів. У статті послуговуємося термінами "денотативний макрокомпонент значення" і "конотативний макрокомпонент значення", оскільки вважаємо, що і денотація, і конотація утворюють складні взаємообумовлені системи семантичних компонентів, які можна розчленовувати на мікрокомпоненти. Для позначення складників макрокомпонентів семантики слова використовуємо терміни "семантичний компонент" і "компонент значення", які вважаємо абсолютно синонімічними [2].

У структурі семантики конотованих лексичних одиниць виокремлюємо інтенсивний і параметричний компоненти, що розташовані на межі денотативного і конотативного макрокомпонентів значення. Свою першооснову вони локалізують у денотативному ядрі і трансформуються в конотативні периферійні семи (найчастіше оцінки та емоції), і як наслідок – можливе утворення образного макрокомпонента значення. У результаті додавання інтенсивного та (або) параметричного компонентів до денотативного ядра з'являється нове значення лексеми, а поява нового значення завжди опосередкована народженням нового слова. Новостворена лексема набуває ознак експресивності і стає стилістично маркованою.

Роль інтенсивного і параметричного компонентів у семантичній структурі конотованих лексичних одиниць виявляється досить значною, оскільки вони, перебуваючи на "території" денотативного ядра, утворюють конотацію і змінюють статус лексеми, з власне номінативного утворюється конотативно марковане слово, яке має своє специфічне звукове оформлення. Отже, за певних умов інтенсивний і параметричний компоненти стають інструментом творення конотації [2].

Робочі терміни витлумачуємо так: інтенсивний компонент семантичної структури слова – це мікрозначення лексеми, що пов'язане з кількісно інтенсифікованою характеристикою позначуваного словом явища і співвідносне з логіко-філософським поняттям міри; параметричний компонент семантичної структури слова – це мікрозначення лексеми, що з якісною характеристикою позначуваного словом явища і співвідносне з логіко-філософським поняттям норми [3].

У кожній конкретній лексемі, що введена до комунікативного акту, інтенсивний і параметричний компоненти виконують різні функції. Один із компонентів (якщо їх два) обов'язково є первинним. Він виконує функцію утворювача іншого компонента – вторинного. У результаті їхнього поєднання семантичне значення слова розширюється, бо відбувається паралельне нарощення одного або кількох компонентів конотації [3].

Мовленню людини властивий значний рівень суб'єктивності. "Людина сприймає світ вибірково, помічаючи, передусім, аномальні явища, оскільки вони завжди виділені з навколишнього середовища" [4: 4]. Тому комунікативна сфера мови дуже насичена конотованими лексемами, які утворені на основі денотативних значень у результаті додавання до структури семантики інтенсивного або параметричного компонентів. Кожне реально наявне явище дійсності має об'єктивне мовне позначення, яке відповідає мовній нормі. Семантична реалізація норми є досить слабкою, що пояснюється особливостями сприйняття дійсності людиною й реалізацією цього сприйняття в мовній картині світу. "Було б неекономно повідомляти іншим те, що відповідає нормі. Повідомляють про девіації й зміни речей" [4: 4]. Кожне явище може здобути оказіональну номінацію у процесі мовлення, яке є індивідуально-творчим.

Ґрунтуючись на положенні, що в кожній конкретній лексемі один із компонентів є первинним і моделює семантику іншого компонента – вторинного, доходимо висновку, що конотовані дієслова

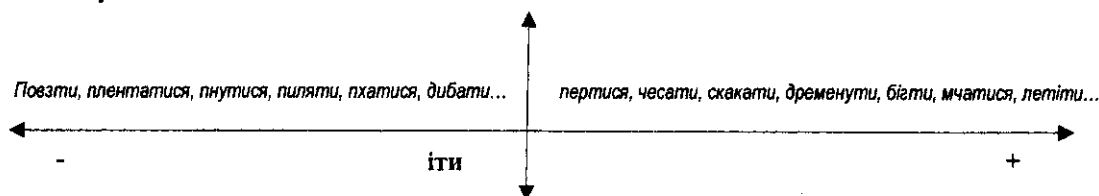
утворюються, здебільшого, за умови з'явлення первинного інтенсивного компонента. Інтенсивний компонент продукує вторинний параметричний компонент, у результаті чого семантичне значення слова розширюється, бо відбувається нарощення одного або кількох компонентів конотації. Простежимо зазначене на прикладі дієслова "іти". За основу беремо перше (одне з тридцяти) значення цього слова, яке подає Великий тлумачний словник сучасної української мови: "Ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі (про людину або тарин)" [5: 507]. У розмовному мовленні, а також у прозових творах сучасної української літератури дієслово "іти" ("йти") з наведеним значенням зустрічається порівняно рідко. Найчастіше мовець номінує "процес переміщення в просторі за допомогою ніг" суб'єктивно. У результаті до денотативного ядра на позначення дієвого руху додаються інтенсивний і параметричний компоненти (які об'єднуємо в одне ціле – інтенсивно-параметричний компонент), що продукують конотативну семантику, значення слова розширюється й втілюється в іншій звуковій оболонці. Таким чином денотативний номінатив транспозитується в конотовану лексему. У результаті може виникати цілий ряд синонімічних конотативів з різними відтінками семантики. Так, замість дієслова "іти" у художніх текстах вживаються лексеми на зразок "*шкандибати*", "*чесати*", "*летіти*", "*повзти*" тощо. Словник синонімів української мови подає двадцять дев'ять синонімічних лексем до слова "іти" [6: I: 647]. Більшість із них кваліфікуємо як конотовані, що стали такими в результаті сильної позиції інтенсивно-параметричного компонента. Проте, досліджуючи мову художніх творів української художньої літератури, знаходимо близько ста конотативів, які утворені на основі ядерного денотативного значення, до периферії якого був залучений інтенсивно-параметричний компонент. Ці лексеми розподіляємо на загальномовні семантичні та загальномовні семантико-стилістичні синоніми. До загальномовних семантичних відносимо такі конотативи: *крокувати*, *ступати* (*виступати*), *марширувати* (*машерувати*, *маршувати*), *шкультигати*, *шкандибати*, *прямувати*, *простувати*, *маневрувати*, *краситися*, *пробиратися*, *вислизати* (*прослизати*), *задкувати*, *походжати*, *плавати*, *блукати*, *кружляти*, *тупцяти* (*тупцятися*), *метушитися*, *метатися*, *податися* тощо, наприклад: *Нечитайло вислизнув із хати Залусківського, а Іван так і залишився у коридорі сидіти* [7: 254]; *Баба на палицю сперлася, на ноги немічні зіп'ялася, пошкандибала до мазанки* [7: 23]. Для цієї групи слів властиве незначне входження до їхньої семантичної структури суб'єктивних елементів, тому конотативний макрокомпонент значення в названих лексемах не є визначальним. Він лише накладається на денотативний макрокомпонент, розширюючи семантику лексичної одиниці.

Загальномовними семантико-стилістичними конотованими синонімами до слова "іти" можуть виступати такі лексеми: *брести*, *никати*, *мандрувати*, *брюхатися*, *плутатися*, *дряпатися*, *нишпорити*, *шнирити*, *плентатись*, *телпнатись*, *сунутися*, *сурганитися*, *повзти*, *лізти*, *тинятися*, *вештатися*, *крутитися*, *сновигати*, *чвалати*, *шелепатися*, *шлятися*, *перти* (*пертися*), *ламати*, *бігти*, *мчати*, *гасати*, *чухрати*, *смалити*, *спотикатися*, *розігнатися*, *махати*, *чхати*, *ломити*, *човгати*, *дефілювати*, *чимчикувати*, *лізти*, *волоктися*, *шелестіти*, *тріцяти*, *борсатися*, *дертися*, *танцювати*, *плавати*, *гриміти*, *диміти* (*здиміти*), *пхатися*, *дуднити* тощо, наприклад: *А та ... прискакала серед ночі й каже: "Не підходите ви мені". І здиміла* [7: 117]; *Піду я, а ввечері припруся до вас...* [7: 6]; *До Шанівки доведеться пішки піляти, а ми ще й Килимівку не минули* [7: 89]; *Баба підхопилася й побрюхала до кіоску* [7: 116]; *Крім того, до філармонії мали прихатися з десятків університетських викладачів* [7: 194]; *Катерина все квола і квола. Трохи по хаті поблукає – та до постелі. Віддихається – і знову на ноги пнеться* [7: 231]; *...хай би Роман п'яним був, а тепер протверезів і додому човгав... Та ж ні* [7: 6]; *Приліз у столицю зі свого Полісся, як вовкулака* [7: 85]; *А онде хлопці чешують. Піду* [7: 34].

Окрім семантичних та семантико-стилістичних синонімів-конотативів іноді вживаються метафоричні конструкції та стійкі словесні комплекси зі значенням "іти", які часто мають оказіональний характер: *йти на автіоплоті*, *носило*, *чорти носили*, *зайцем метнутися*, *поволоктися хвостиком*, *тягтися хвостиком*, *плавом пливати*, *плавати по людському морю*, *викидати тяжкий*, *кований чобіт наперед*, *кроки гримлять*, *кроки дуднять*, *бити в камінь кованими чобітьми* тощо, наприклад: *Крупка-молодий вийшов із салону на автіоплоті* [7: 216]; *За цей час Крупці-молодшому треба було змотатися додому ...зайцем метнутися назад, заплатити...* [7: 195]; *– Не піду. Маманю понесло за село до покинутих будинків, веліла мені в хаті прибрати* [7: 106]; *А де це тебе, Ваня, два дні чорти носили?* [7: 133].

Отже, об'єктивне явище, зокрема "дія переміщення людини за допомогою ніг", реалізується в денотативній лексемі "іти". Проте входження до семантичної структури слова інтенсивного або параметричного компонентів найчастіше реалізує індивідуальне сприйняття мовцем навколишнього середовища. У результаті наявний відхід від стандарту, який є розгалуженим і різноаспектним. Цей процес схематично можна відобразити за допомогою двох градаційних шкал, об'єднаних у вісь координат. Середина частини осі відповідає мовній нормі, яка є позначником об'єктивно наявного явища (терміном "норма" позначаємо всі форми порядку, тобто природні норми і створені людиною закони і правила; до уваги не беремо аксіологічну норму). Переміщення по вертикальній і

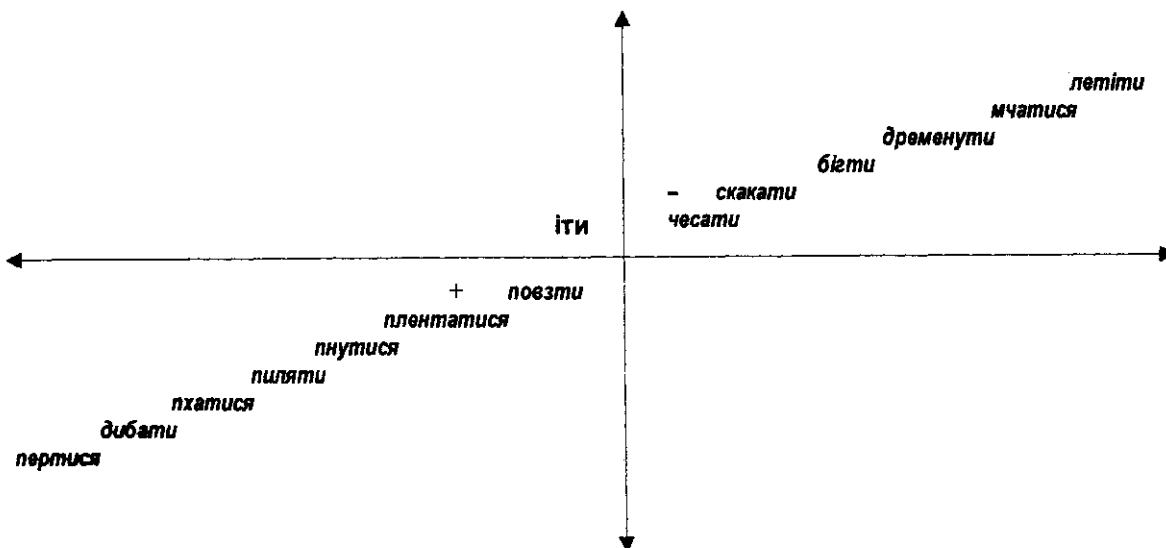
горизонтальній шкалах демонструє відхилення від середньостатистичного стандарту, оскільки правила вільної комунікації висувають свої вимоги до реалізації відтінків семантики. Конотовані лексеми, що утворюються на основі певного денотатива з виникненням активних інтенсивного та параметричного компонентів, групуються в синонімічний ряд, центром якого й виступає денотативна домінанта, яка займає центральну позицію, точку відліку на осі координат. Денотативна домінанта "іти" відповідає нормі й має вузьку семантичну реалізацію. А утворення інтенсивно-параметричного компонента репрезентує наявність великої кількості лексично розгалужених найменувань. Так, наприклад, якщо мовець (автор) хоче звернути увагу на темп ходьби, певним чином схарактеризувати суб'єкта, що виконує дію, він може послуговуватися відкритим рядом лексем, тобто обирати вже наявні в мові лексичні засоби, або створити оказіональну лексему. Цю низку слів можна розташувати на горизонтальній шкалі, де правий фланг указуватиме на інтенсифіковану дію ("швидко йти", "дуже швидко йти"), а лівий – на деінтенсифіковану дію ("повільно йти", "дуже повільно йти"). Міру інтенсифікації / деінтенсифікації на шкалі встановлюємо умовно, оскільки точно її можна визначити в єдиному контексті:

Інтенсифікована дія реалізується в лексемах *пертися, чесати, скакати, дременути, бігти, мчатися, летіти, диміти (здиміти)* і подібних, наприклад: *Замість Раїси з дому вискочив Сашко* [7: 26]; *Жанночка цьомкнула Крупку в щоку й помчала на кухню* [7: 200]; *І де це тебе носило?! Усі діти як діти. До школи збігали і вже батькам на городі помагають, а ти...* [7: 25]; *Уже зовсім уночі Тамарку нирка прихопила. Жінка скрутилася – та й пошкандибала до Килини. Назад не йшла – летіла. Про нирку забула* [7: 150]; *Людиці – дякувати. Прискакала ввечері. Нові черевики начистила, заколок у руде волосся наштиркала* [7: 110]; *Ничипориха дременула кудись, і я одна лишилася...* [7: 173]; *А Тамарка тим часом по ліхтарик злітала і вже дубає слідком за Сергієм* [7: 235]; *До шостої ще хвилин двадцять. Мамка з татком із дому здиміли, а в Катерини ще – справ і справ* [7: 7].

Деінтенсифікована дія знаходить своє втілення в словах *повзти, лізти, плентатися, пнутися, піляти, пхатися, дибати, шкандибати, брѡхати, топати, швендяти* тощо, наприклад: *Ничипориха бабів привела. Мужики припленталися* [7: 110]; *Роман побіг до "пиріжка". Шанівці потягнулися за ним* [7: 66]; *Мамка допомогла Катерині встати. Крок, другий... І пошкандибала до Шанівки* [7: 147]; *Людка пошвендяла назустріч хлопцям* [5: 34]; *Одна радість – як татко п'яний. Приповзе, вирубиться, мамці – рай!* [5: 29]; *Раїса покірно до кухні потюпала, а Залусківський далі веде...* [7: 156]; *Татко п'яний із хати виліз* [5: 173].

У зазначених лексемах первинним компонентом виступає інтенсивний компонент. Він поєднується з параметричним компонентом, який, у свою чергу, продукує такі елементи конотації, як оцінність та емотивність. У зв'язку з цим кожен лексему можна розташувати на вертикальній шкалі параметричності:

Таким чином інтенсивно-параметричний компонент виступає утворювачем конотативної семантики, яка в кожній із лексем має безліч відтінків значень. У результаті конотативно маркована

лексема не лише вказує на темп дії, а й на співвіднесеність цієї дії з суб'єктивним баченням автора (мовця). Так, наприклад, дієслово "пертися" може реалізовувати семантику "непотрібності", "небажаності", "неохоти": *То чого мені серед білої днини туди пертися?* [7: 19]; *Заскочу на курган на хвилю, – сказала собі. – Може й передумаю до Килини пертися* [7: 18]; *- І чого ми приперлися! – зітхнула Катерина. – Тепер пріться назад у свою Шанівку!* [7: 14]. Енантіосемічне значення представляє лексема "пхатися". Вона вказує й на інтенсифіковану, і на деінтенсифіковану дію з різними відтінками значення: *Чи в когось із Килинівських переночувати, чи додому пхатися? – задумалася* [7: 234]; *Оце Ничипориха пхалася поперед інших...* [7: 245]; *Чоловік припхався наступного ранку* [7: 252]. Дієслово "плентатися" завжди вказує на деінтенсифіковану дію, проте в різних контекстах реалізує відмінну семантику. Воно може позначати: "іти повільно, через силу", "іти неохоче", "ходити в пошуках чогось", "іти з прихованою метою (щоб споживати спиртне)", "іти всупереч бажанню інших" тощо, наприклад: *Оце це Сашко мені таким виросте, зовсім красно буде, – гірко прошепотіла Раїса й попленталася додому* [7: 43]; *Я тільки примірю! – відповіла Жанночка вже від дверей салону, і Крутка-молодший покірно поплентався слідком* [7: 194]; *П'яний татко плентався по двору, шукав випити* [7: 160]; *Та нічо!.. Може, якось воно й пронесе. Якщо Ромка до батька не приплентається...* [7: 7]; *– Та чого їй плентатися? Мені зовсім не довіряси?* [7: 6].

Яскраві конотативні значення демонструють дієслова "швендяти", "вештатися". Інтенсивно-параметричний компонент у цих лексемах, здебільшого, утворює компоненти емотивності й негативної оцінності. У художніх текстах ці лексеми переважно вжиті в мовленні персонажів і виступають маркерами їхнього емоційного стану. Тим самим уведення їх до мовної канви твору надає текстові яскраво вираженої експресивності: *Доню, ти що, боса швендяла?* [7: 7]; *От би все їй поночі вештатися! Щоб мені скоро дома була!* [7: 57]; *Без того погано, ще ти з порожніми відрами швендяси!* [7: 72]; *Мамка з татком у понеділок ізранку піднялися й вештаються по хаті – самі не свої* [7: 71]; *Я тут одна карячуся, у школі діти чекають, а воно десь вештається* [7: 12].

Інтенсифіковану дію на позначення "дуже швидко піти", "несподівано залишити місце свого перебування" позначають конотовані лексеми "вимітатися", "вшиватися", "дертися" і подібні. Утворені на основі інтенсивно-параметричного компонента, вони передають семантику "несподіваності", "різкості", "необхідної швидкості", "наполегливості", наприклад: *Ану, бабо, тихіше! – гримнув на Ничипориху Роман. Вимітайтеся мені* [7: 270]; *Зараз Роман прийде... Вшиваймося!* [7: 269]; *А чого б це ми боялися?! – вигукнуло маля й подерлося просто до віконця їдальні!* [7: 226].

Отже, зосередженість номінацій на відхиленні від норм і стереотипів життя призводить до того, що значення, які відповідають флангам градаційної шкали, широко представлені в мові, а центральна частина – досить бідно. Ще Арістотель у часи античності звернув увагу на те, що проміжні концепти не завжди мають назву [8: IV: 89]. Відхилення від норми збуджують не лише увагу і комунікативні центри, але й емоції. Лексеми, що перебувають на шкалах осі координат є конотованими синонімами до конкретного денотатива. Більшість із них утворені за допомогою інтенсивного та параметричного компонентів, що знаходяться на межі денотативного й конотативного значень і є породжувачами елементів конотативного макрокомпонента семантичної структури лексеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 171 с.
2. Хомич Т. Л. Місце та роль інтенсивного і параметричного компонентів у семантичній структурі слова // Актуальні проблеми слов'янської філології. Міжвуз. наук. зб. / Відп. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ. – 2008. – Випуск XVIII. Лінгвістика і літературознавство. – С. 99-106.
3. Хомич Т. Л. Інтенсивний і параметричний компоненти – модифікатори семантики лексичних одиниць (На матеріалі повісті Василя Барки "Жовтий князь") // Українська література в загальноосвітній школі. – 2009. – № 3. – С. 43-49.
4. Арутюнова Н. Д. Аномалии и язык (К проблеме языковой "картины мира") // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 3-19.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
6. Словник синонімів української мови: У 2 т. / Уклад.: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головацук та ін. – К.: Наук. думка, 1999-2000. – Т. 1. – 1047 с.; Т. 2. – 955 с.
7. Дашвар Люко. Село не люди. – Харків: "Клуб сімейного дозвілля". – 270 с.
8. Арістотель. Сочинения: В 4-х томах. – Т. 4. – М., 1984. – 830 с.
9. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.
10. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск: Наука, 1986. – 230 с.
11. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1979. – 156 с.

12. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. –143 с.
13. Уфимцева А. А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики). – М.: Наука, 1986. – 241 с.

Матеріал надійшов до редакції 07.08. 2009 р.

Хомич Т. Л. Интенсивно-параметрический компонент как фактор транспозиции нейтральных лексических единиц.

Статья является фрагментарным исследованием процесса перемещения лексем с денотативным ядерным значением в коннотативно маркируемый слой лексики. Определена роль интенсивного и параметрического компонентов в семантической структуре конотированных лексических единиц. Проанализирована такая транспозиция на примере глагольного синонимического ряда.

Khomych T. L. High-Parametric Component as a Factor of Transposition of Neutral Lexical Units.

The article is a fragmentary investigation of the transposition process of lexemes with denotative central meaning to the connotative marked base layer of lexicon. The role of intensive and parametric components in the semantic structure of the conotated lexical units is defined. This transposition has been analysed using a verbal synonymic line as an example.